Salona 541. godine – sarkofag vaginarija Saturnina, fabrica Salonitana armorum i Justinijanska kuga

Demicheli, Dino; Demicheli, Ana

Source / Izvornik: **Tusculum : časopis za solinske teme, 2018, 11, 87 - 99**

Journal article, Published version
Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:657313

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-29**

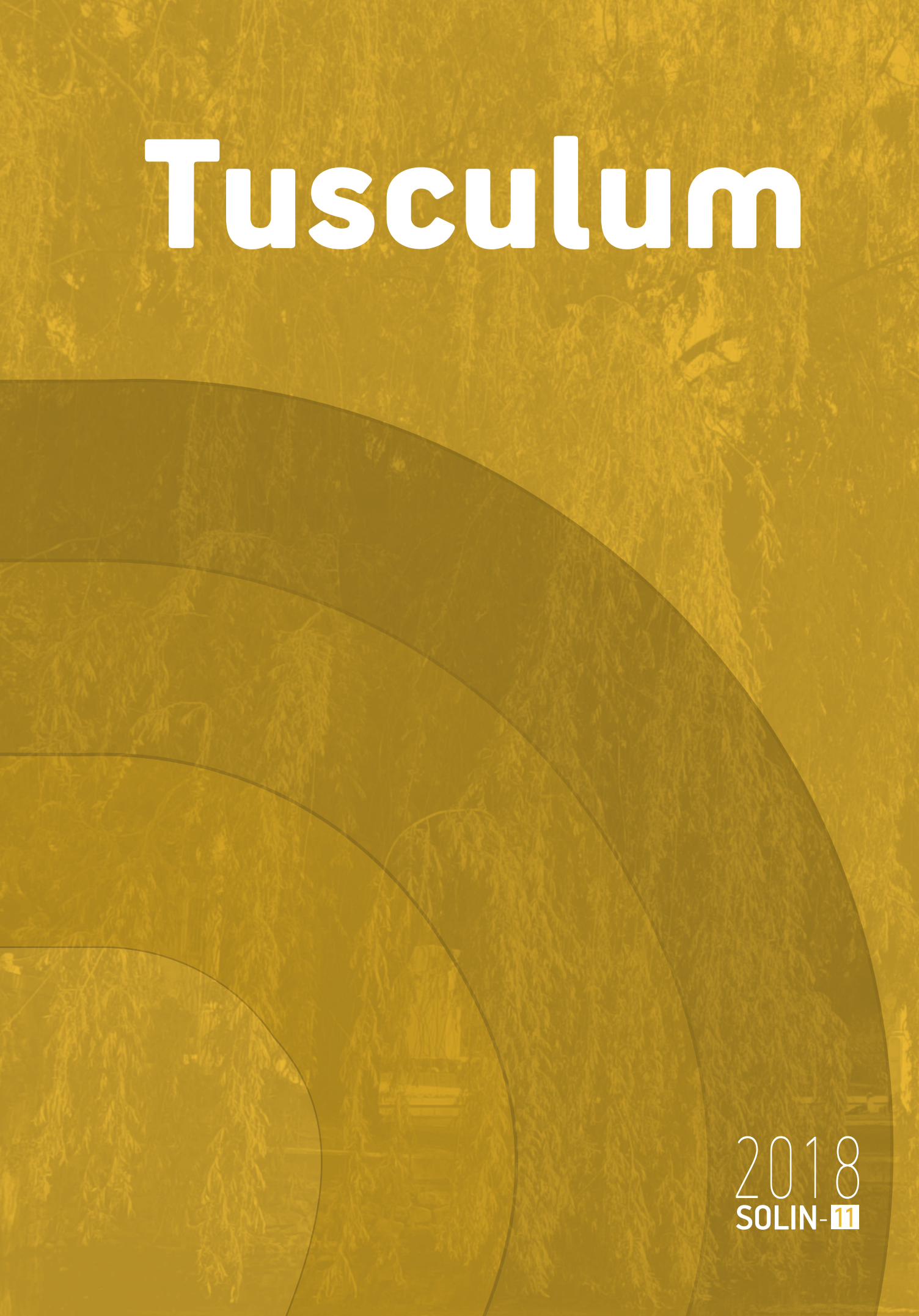
Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu

Repository / Repozitorij:

ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Tusculum

2018

SOLIN-11

Tusculum
11

Solin, 2018.

Nakladnik
Javna ustanova u kulturi
Zvonimir Solin
Kralja Zvonimira 50
Solin

Za nakladnika
Tonći Ćićerić

Glavni urednik
Marko Matijević

Uredništvo
Joško Belamarić
Nenad Cambi
Dino Demicheli
Josip Dukić
Arsen Duplančić
Miroslav Katić
Šime Marović
Dražen Maršić

Grafičko oblikovanje i priprema za tisak
Marko Grgić

Tisak
Suton Graf Zagreb

Za tiskaru
Tihomir Kujundžić

Naklada
500 primjeraka

Časopis je uvršten u podatkovne baze: ESCI (Emerging Sources Citation Index), DOAJ (Directory of Open Access Journals), AWOL (The Ancient World Online), Hrčak (Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske).

Izdavanje časopisa novčano podupiru Grad Solin,
Ministarstvo znanosti i obrazovanja i Županija splitsko-dalmatinska.

UDK 908(497.5-37 Solin)

Tiskana inačica: ISSN 1846-9469
Mrežna inačica: ISSN 1849-0417

Tusculum

Časopis za solinske teme

11

Solin, 2018.

Sadržaj

7-16	Nikola Cesarik	**Bilješka o Tiberijevu natpisu CIL 3, 3199 = 10157 iz Salone**
17-34	Inga Vilogorac Brčić	**Kibelina salonitanska svetišta u svjetlu epigrafskih izvora**
35-59	Nino Švonja	**Natpisi kao spoliji u Vranjicu**
61-76	Ante Rendić-Miočević	**Nekropola na lokalitetu *in horto Metrodori* u svjetlu novih istraživanja: staro izvješće u novom ruhu**
77-85	Nenad Cambi	**Konstancijev natpis uzidan u kuću Tavilić u Trogiru**
87-105	Ana Demicheli – Dino Demicheli	**Salona 541. godine – sarkofag vaginarija Saturnina, *fabrica Salonitana armorum* i Justinijanska kuga**
107-122	Ivan Alduk	**Solinske utvrde (II) – Mletački kaštel na mostu**
123-155	Ivan Grubišić	**Solinski Katići Mornari**
157-176	Ivan Grubišić – Milan Ivanišević	**Krštenja, vjenčanja i ukopi u Solinu od godine 1670. do 1812.**
177-186	Antonia Trze Biuk	**Život i književno stvaralaštvo Beatrice Speraz**
187-205	Arsen Duplančić	**Thomas Graham Jackson, don Frane Bulić i Salona**
207-232	Blanka Matković	**Iz povijesti solinskoga područja u Drugom svjetskom ratu i poraću: Hrvatska seljačka stranka kroz dosje Joze Bulja (1945. – 1961.)**
233-255	Mirko Jankov	**Pučki crkveni napjevi *Jobova štenja* za pokojne iz Klisa, Solina, Vranjica, Mravinaca i Kučina – transkripcije i komparativna analiza**
257-264	Katica Obradović	**Razvoj pedijatrije u Solinu – Pobol i procijepljenost dojenčadi i predškolske djece od 2007. do 2017.**
265-267	Marko Matijević	**In memoriam – Špiro Žižić (10. 9. 1951. – 3. 9. 2018.)**
269-275	Mario Matijević	**Bibliografija Časopisa za solinske teme *Tusculum* (broj 1-10)**
277		**Naputak suradnicima *Tusculuma***

Ana Demicheli – Dino Demicheli

Salona 541. godine – sarkofag vaginarija Saturnina, *fabrica Salonitana armorum* i Justinijanska kuga*

Ana Demicheli
HR, 21210 Solin
Matoševa 241
a_podrug@yahoo.com

Dino Demicheli
HR, 10000 Zagreb
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za arheologiju
Ivana Lučića 3
ddemiche@ffzg.hr

Članak opisuje natpis na poklopcu sarkofaga pronađenog u Vranjicu. Uklesan je za bračni par Saturnina i Justinu, koji su umrli u ljeto 541. godine. Saturnin je bio vaginarij (*vaginarius*), odnosno izrađivač korica mačeva i noževa, što je iznimno rijetko epigrafski potvrđeno zanimanje. Spomenik je apsolutno datiran konzulom, indikcijskom godinom, datumom i danom u tjednu, što ga čini dosad najpreciznije datiranim antičkim natpisom u Dalmaciji. Uklapa se u epigrafsku praksu Salone 6. stoljeća u kojoj se zamjetno češće nego u drugim periodima na spomenicima navodi zanimanje pokojnika. Autori smatraju da podatak o izrađivaču korica ukazuje na nastavak djelovanja salonitanske radionice oružja tijekom 6. stoljeća (*fabrica Salonitana armorum*) za koju je, prema *Notitia dignitatum* i još jednom natpisu, potvrđeno da je postojala u 4. i 5. stoljeću. Svojim je stilskim obilježjima ovaj natpis pomogao usko datirati jedan vojnički natpis na sarkofagu koji bi se mogao povezati s periodom bizantsko-gotskih sukoba na salonitanskom području oko 535. godine. Kako su oboje pokojnika pokopani u isto vrijeme, pomišlja se da su mogli biti žrtve nasilne smrti ili neke akutne bolesti. Upravo je u razdoblju od 541. do 543. godine na Mediteranu zabilježena epidemija tzv. Justinijanske kuge, od koje je umrla otprilike četvrtina stanovnika tadašnje populacije. Salona je bila lučki grad i do nje je kuga, koja se Sredozemljem proširila iz Egipta, mogla lako doći brodovima već u ljeto 541. godine.

Ključne riječi: Salona, Dalmacija, kasna antika, vaginarij, korice mačeva, *fabrica Salonitana armorum*, sarkofag, kalendar, indikcije, datiranje, Ostrogoti, Justinijanska kuga

UDK: 904(497.5 Solin):930.271>"5"

Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 9. lipnja 2018.

Uvod

Prilikom zaštitnih arheoloških istraživanja vranjičke obale godine 2007. pronađen je poklopac kasnoantičkoga sarkofaga sa zanimljivim natpisom (sl. 1).[1] Poklopac je bio sekundarno iskorišten u nasipu kojim je bila konsolidirana obala s jugoistočne strane poluotoka Vranjica, a ovakve su građevinske intervencije potvrđene sa svih njegovih strana. U arheološkim su kampanjama od 2005. do 2008. pronađeni brojni ulomci arhitektonske plastike, kao i mnogi sarkofazi i natpisi na latinskom i grčkom jeziku koji se mogu datirati od 1. do 6. stoljeća.[2] Jedini je izuzetak natpis na grčkom jeziku iz razdoblja helenizma.[3] Konsolidacija obale, odnosno izgradnja obalnih struktura prilikom koje su se koristili antički spoliji, napravljena je u ranom srednjem vijeku.[4] S obzirom na vrstu i količinu

* Ovo je neznatno izmijenjena inačica članka nedavno tiskanog na engleskom jeziku (A. Demicheli – D. Demicheli 2018, str. 357-385). U dogovoru s Uredništvom ovdje se donosi i na hrvatskom jeziku kako bi bio pristupačniji domaćim čitateljima zainteresiranima za salonitanske teme.

1 Arheološke radove provela je tvrtka Geoarheo d.o.o., a voditelju istraživanja Goranu Skelcu srdačno zahvaljujemo na dokumentaciji ustupljenoj za objavu. Ovaj je nalaz u terenskoj dokumentaciji inventiran pod brojem 213/07.

2 Hrvatski restauratorski zavod napravio je podvodna istraživanja tijekom 2005. i 2006. godine, dok je tvrtka Geoarheo d.o.o. istraživala 2007. i 2008. na kopnu duž obale gdje je trebalo postaviti kanalizacijsku cijev. Izvještaji o ovim istraživanjima: K. Vodička Miholjek 2008; G. Skelac – K. Vodička 2009. Uz terenske izvještaje publicirane u HAG-u 2006. i 2007. godine, najopširniji opis nalaza zaštitnog istraživanja u Vranjicu je I. Radić Rossi 2008a i I. Radić Rossi 2008b.

3 Natpis je u postupku objave, a dosad je nekoliko puta reproduciran fotografijom (npr. I. Radić Rossi 2008b, str. 497).

4 I. Radić Rossi 2008b, str. 499-500, na osnovi C^{14} analize.

Slika 1
Poklopac sarkofaga Saturnina i Justine pronađen u Vranjicu (snimila A. Demicheli)

pronađene i evidentirane građe, vrlo je vjerojatno da su za potrebe toga građevinskog zahvata iskorišteni dijelovi ranokršćanske crkvene arhitekture i dio neke nekropole ili više njih.[5]

Područje je poluotoka Vranjica u antici pripadalo salonitanskom ageru, no nije jasno je li uistinu bilo integralni dio same Salone ili zasebno naselje koje se razvilo tik uz nju.[6] Salonitanski zaljev oplahuje sjevernu obalu poluotoka i ona je vjerojatno bila uključena u rad nekadašnje salonitanske luke.[7] Vranjic nije podrobno arheološki istražen jer je vrlo gusto naseljen, ali dosadašnji nalazi upućuju na postojanje naselja i gospodarskih objekata.[8] Među njima je više od 30 kasnoantičkih natpisa (uglavnom ulomaka), a izdvaja se lokalitet Crkvine na kojem su evidentirani ostaci ranokršćanske crkve sagrađene blizu nekropole koja se pružala od Vranjica prema istoku.[9] Nažalost, ostaci ove arhitekture uništeni su tijekom gradnje industrijskoga kompleksa, premda je gotovo sigurno da je dio materijala već u srednjem vijeku iskorišten za konsolidaciju vranjičke obale.[10] I za gradnju nekih vranjičkih kuća iskorišteni su antički spomenici. Među njima prednjači kuća Benzon koja ih ima 47, od kojih je 15 s natpisom.[11]

Opis poklopca sarkofaga i natpis

Poklopac sarkofaga od vapnenca isklesan je na dvije vode s četirima izduženim akroterijima na uglovima.

5 Treba napomenuti da je veći dio antičkog i kasnoantičkog materijala kojim je konsolidirana riva još uvijek ili ispod rubnih dijelova naselja Vranjica ili pod morem.

6 Prema D. Kečkemetu i I. Javorčiću u Vranjicu je egzistiralo kompaktno naselje tek u periodu između 4. i 7. stoljeća, dok su se u ranijem razdoblju na ovom prostoru nalazile samo vile, odnosno gospodarski objekti (D. Kečkemet – I. Javorčić 1984, str. 31).

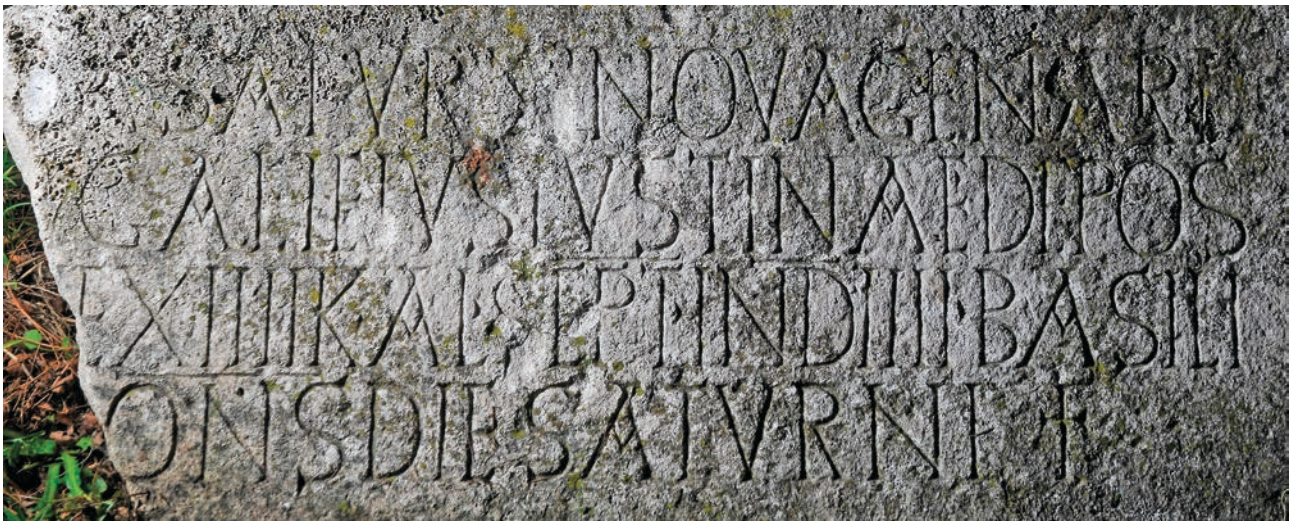
7 U posljednje je vrijeme, s obzirom na najnovije nalaze, opet iznesena pretpostavka da se u rimsko doba na ovom području nalazilo salonitansko brodogradilište (I. Radić Rossi 2008a, str. 30; A. Penović 2013, str. 753).

8 Širi popis literature o nalazima u Vranjicu v. kod F. Bulić 1913; D. Kečkemet – I. Javorčić, 1984, I. Radić Rossi 2008a; N. Švonja 2014.

9 F. Bulić 1913; M. Lozo 1998.

10 Radi se o ulomcima stupova, kapitela, pilastara s križevima i drugih arhitektonskih dijelova koji pripadaju crkvenoj arhitekturi. Nadalje, pronalasci tijesaka za grožđe ili za masline upućuju na pretpostavku da je materijal pripadao i nekom gospodarskom objektu. Zahvaljujemo kolegama dr. sc. Ireni Radić Rossi i Goranu Skelcu, dipl. arh., na uvidu u dokumentaciju s istraživanja.

11 N. Švonja 2014, str. 286.

Slika 2
Natpis na sarkofagu Saturnina i Justine (snimila A. Demicheli)

Ovakav tip izduženo izrađenih akroterija rijedak je na salonitanskim sarkofazima, a u ovim su istraživanjima pronađena još tri takva poklopca.[12]

Poklopcu Saturninova i Justinina sarkofaga nedostaje dio lijeve strane s prednjim i stražnjim akroterijima, kao i svi početni dijelovi redaka natpisa u dužini od po nekoliko slova. S desne bočne strane utor je za željeznu sponu koja je spajala poklopac i sanduk. Dimenzije sačuvanog dijela poklopca su: dužina 147 cm, visina 54,5 cm, širina 62 cm. Natpis je (sl. 2) uklesan između prednjih akroterija u četiri retka:

[--]CA SATVRNINO VAGENARI
[----]VGALI EIVS IVSTINAE DEPOS
[-----]IE XIIII KAL SEPT IND IIII BASILI
[-------]ONS DIE SATVRNI †

Tekst u restituciji glasi:

[† Ar]ca Saturnino vagenari/[o et i]ugali eius Iustinae. Depos/[itio d]ie XIIII Kal(endas) Sept(embres) ind(ictione) IIII Basili/[o Iun(iore) v(iro) c(larissimo) c]ons(ule) die Saturni †

Opisni prijevod: *Sarkofag Saturnina, izrađivača korica, i njegove supruge Justine. Polaganje je bilo na Saturnov dan, 14. dana prije septembarskih kalenda, četvrte indikcijske godine, za konzulata Bazilija Mlađeg, presvijetloga muža*.

Slova natpisa su pravilna i ujednačena (visine 6,5 cm), a većina ih ima trokutaste završetke (serife). Rastavni znakovi u obliku trokuta uklesani su u drugom retku između E i D, u trećem retku između L i S, T i I te između broja IIII i B. Iznad kratica *Sept*, *ind* i *cons* uklesane su vodoravne crte. Na kraju natpisa nalazi se latinski križ, a prema analogijama s natpisima drugih sarkofaga sličnog razdoblja u Saloni[13] vjerojatno je križem natpis i započinjao. Redci su natpisa lijepo ordinirani sa svoje desne strane te smatramo da su na isti način bili uklesani i s lijeve strane. Saturnin je prema imenu bio romanskoga podrijetla te pretpostavljamo da se radi o osobi s područja Salone. Ime *Saturninus* / *Saturnina* poznato je s još triju kasnoantičkih natpisa iz Salone,[14] dok je u prva tri stoljeća Carstva vrlo dobro posvjedočeno u Dalmaciji kao kognomen.[15] Ime *Iustina* / *Iustinus* također je triput potvrđeno na salonitanskim

12 Inv. br. 214/07, 286/07 i 287/07. Smatramo da su poklopci nastali u istom razdoblju. Dva su bez natpisa, dok poklopac 214/07 ima uklesano osobno ime u formi monograma.

13 Npr. Salona IV, br. 284, 285, 292, 299. Za mnoge se natpise zna da su započinjali križem, no kako među njima ima onih kojima nedostaje kraj, moguće je i da su završavali križem. O križevima v. Salona IV, str. 95-96.

14 Salona IV, br. 282 (= CIL 3, 9537), 378 (= CIL 3, 8712) i 495 (= CIL 3, 8884).

15 G. Alföldy 1969, str. 288, s. v. *Saturninus*.

kasnoantičkim natpisima.[16] Riječ *vagenario* u standardnom latinskom jeziku glasi *vaginario* (nom. *vaginarius*), a ovako uklesan oblik pripisujemo vulgarnom latinitetu.[17]

Datacija natpisa

Datacija uklesana na natpisu sastoji se od dana u mjesecu, indikcijske godine, imena konzula te naziva dana u tjednu. Pokop Saturnina i Justine jedini je na ovakav način dokumentiran događaj iz kasnoantičke Dalmacije koji nam je ostao sačuvan u ovolikoj mjeri. Prema imenu konzula uglavnom možemo lako datirati natpis budući da se zna kada je koji konzul obnašao tu uglednu dužnost, ali da to nije uvijek tako pokazuje i primjer ovdje spomenutoga konzula Bazilija (*Basilius*). U razdoblju od nekoliko posljednjih desetljeća 5. stoljeća do skoro sredine 6. stoljeća bilo je više konzula s tim imenom. Kao vrlo bitan pokazao se broj indikcije naveden na natpisu koji kaže da je pokapanje bilo četrnaestoga dana prije septembarskih kalenda (tj. 19. augusta) četvrte indikcijske godine. Brojevi indikcija označavaju godine unutar petnaestogodišnjih ciklusa uvedenih u vrijeme Dioklecijana, u početku prvo u Egiptu i na Istoku krajem 3. stoljeća, a potom i na Zapadu, gdje su dugo ostali u upotrebi. Svaka je nova indikcija započinjala 1. septembra i trajala je do 31. augusta iduće godine. Jedina godina koja je bila četvrta indikcijska, a u kojoj je neki od Bazilija bio konzul, godina je 541. u kojoj je konzulska čast pripadala Aniciju Faustu Albinu Baziliju (*Anicius Faustus Albinus Basilius*). Bazilije je na ovom položaju bio bez konzulskoga para, a ujedno je poznat i kao posljednji konzul u rimskoj povijesti.[18] Pri restituciji natpisa ime mu je nadopunjeno počasnim naslovom *v(ir) c(larissimus)* i pridjevom *Iun(ior)*, prema analogijama s drugih natpisa koji ga spominju.[19] Četvrta indikcijska godina toga ciklusa započela je 1. septembra 540., a trajala je do kraja augusta 541., obuhvaćajući datum naveden na ovom natpisu – 19. augusta 541. Osim datuma, natpis nam donosi podatak da se sve ovo dogodilo na Saturnov dan (*dies Saturni*), odnosno u subotu. Natpisi datirani danom u tjednu općenito su rijetki i nalazimo ih uglavnom u kršćanskom razdoblju.[20] Ovaj je podatak iznio na površinu problem odstupanja od službenoga kalendara u Carstvu. Tako je i ovdje jer prema julijanskom kalendaru, koji je važio u ovom razdoblju, 19. augusta 541. padao je u ponedjeljak, a ne u subotu. Pokazalo se, ipak, da odstupanja od jednoga ili čak nekoliko dana ne predstavljaju raritet u epigrafiji i papirologiji kasne antike.[21] Postoje još četiri natpisa iz Salone koji spominju dan u tjednu, a na svakome od njih, uglavnom radi oštećenosti, nedostaje neki od podataka za točnu dataciju: prema natpisu iz 511. godine[22] znamo da je pokop bio u četvrtak (*dies Iovis*), ali nedostaje podatak kojega je mjeseca to bilo; natpis na mozaiku[23] s kraja 4. stoljeća iz bazilike na Kapljuču datira vrlo vjerojatno završetak radova na mozaiku u četvrtak (*dies Iovis*), ali ne znamo koje godine ni mjeseca; natpis na fragmentu sarkofaga[24] vojnika bez sačuvane godine i mjeseca, s kraja 4. ili iz 5. stoljeća, spominje *dies S[---]*, što može označavati subotu (*dies Saturni*) ili nedjelju (*dies Solis*). Najpoznatiji datirani natpis kasnoantičke Salone onaj je na sarkofagu opatice Ivane iz Sirmija.[25] Na tom se natpisu spominju indikcijska godina, datum (četvrti dan prije majskih ida – 12. maja) i dan u tjednu (*dies Veneris* – petak). Kako je oštećen, indikcijska se godina može pročitati kao *quarta decima* i kao *quinta decima*, što je dovelo do različitih mišljenja o dataciji. Sve predlagane datacije toga natpisa bile su bazirane isključivo na izračunu kada je četrnaeste ili petnaeste indikcijske godine 12. maja padao

16 *Iustinus,* Salona IV, br. 75 (= CIL 3, 14895); *Aurelia [Ius]tina*, Salona IV, br. 230 (= CIL 3, 14924); *Ιουστῖνος*, Salona IV, br. 800.

17 Zamjena vokala *i* vokalom *e* sasvim je uobičajena pojava na natpisima Salone u kasnoj antici, npr. *fecet* umjesto *fecit* (Salona IV, br. 116), *semilem* umjesto *similem* (Salona IV, br. 229), *tradedet* umjesto *tradidit* (Salona IV, br. 261), *vobescum* umjesto *vobiscum* (Salona IV, br. 343), *donavet* umjesto *donavit* (Salona IV, br. 386) i sl.

18 R. Bagnall et al. 1987, str. 7, 617. Ipak, konzulat je nakratko opet ustanovljen za cara Justina II. godine 566. Raspravu o godini 541./542. kao zadnjoj konzulskoj godini v. kod M. Meier 2002.

19 Natpisi pripisani Baziliju Mlađem, odnosno Aniciju Faustu Albinu Baziliju, navedeni su u R. Bagnall et al. 1987, str. 616-617. Njegovo ime sugerira da je bio potomak dviju vrlo poznatih obitelji 5. i 6. stoljeća u Rimu, Decija (*Decii*) i Anicija (*Anicii*), a obiteljsko stablo ovih obitelji, po kojem je Bazilije unuk i sin nekadašnjih konzula iz 480. i 493. godine, objavljeno je u A. Cameron – D. Schauer 1982, str. 143.

20 Dani tada i dalje nose nazive prema poganskim bogovima i u mnogim je jezicima, npr. u talijanskom, francuskom i španjolskom, tako ostalo do današnjih dana. Izuzetak su *dies Dominica* kojim se umjesto imena *dies Solis* ponekad naziva nedjelja i *dies Sabbati* kojim se umjesto imena *dies Saturni* ponekad naziva subota. Iako grčki kalendar poznaje imena dana prema bogovima, u ovom se razdoblju na natpisima često koriste imena dana u tjednu prema rednim brojevima.

21 K. Worp 1991, s navedenim natpisima na kojima je ustanovljeno odstupanje.

22 Salona IV, br. 215 (= ILJug 2529).

23 Salona IV, br. 66 (= ILJug 2589).

24 Salona IV, br. 478 (= CIL 3, 9538).

25 Salona IV, br. 219 (= CIL 3, 9551).

u petak.[26] Uglavnom se smatra da je okvir za dataciju toga natpisa između 582. godine (pad Sirmija kao uzrok Ivanina bijega u Salonu) i pada Salone u prvoj polovini 7. stoljeća. Jedina godina u ovome razdoblju kada je 12. maja četrnaeste ili petnaeste indikcijske godine padao u petak bila je 612. godina pa se ovaj natpis datira tada i smatra dosad najkasnije datiranim salonitanskim natpisom. Budući da nije naveden konzul ili vladar, ta je godina uzeta isključivo izračunavanjem prema navedenom danu u tjednu što, kako smo vidjeli, nije uvijek posve pouzdan pokazatelj za određivanje godine.[27] Iz studije[28] provedene na točno datiranim epigrafskim spomenicima i papirnim dokumentima koji navode i dan u tjednu, te njihovim preračunom u julijanski kalendar, prema ustanovljenim otklonima od jednoga do tri dana može se pretpostaviti da je navođenje dana bila stvar osobne procjene koja nije uvijek morala odgovarati stvarnom danu u tjednu. Moguće je i da je kod nekih natpisa neslaganje u danima u tjednu proizašlo iz pogreške naručitelja.[29] S druge strane, čini se da je pomoću nekih dana u tjednu namjerno istican sudbinski ili astrološki značaj.[30] Tako je poznat nadgrobni natpis djevojčice Saturnine[31] na kojem je naglašeno da je rođena i umrla na Saturnov dan; zatim natpis koji komemorira veterana, a na kojem piše da je bio rođen na Martov dan, unovačen na Martov dan, na Martov dan otpušten i umro na Martov dan,[32] očito kako bi se naglasila predodređenost za život pod zaštitom Marta, boga ratovanja. Saturnin s vranjičkoga sarkofaga svoje je teoforno ime vjerojatno dobio jer je bio rođen na Saturnov dan, odnosno u subotu, ali ne možemo spekulirati je li Saturnov dan namjerno istaknut na njegovu sarkofagu bez obzira na stvarni dan u tjednu, pogotovo jer je navedena i njegova supruga Justina. Kakav god bio razlog neslaganja datuma i dana u tjednu navedenih na tome natpisu, on je neupitni dokaz da se precizna datacija natpisa ne može uvijek donijeti samo na temelju spomena dana u tjednu bez konačne potvrde eponimnih magistrata, odnosno konzula. Da konzul Bazilije nije naveden, ovaj bismo spomenik prema ostalim elementima datirali u 556. godinu. Naime, ta je godina bila četvrta indikcijska, a 19. augusta bila je subota.[33]

Najvjerojatnijom smatramo pretpostavku da se radi o suboti, 17. augusta kao danu njihove smrti, a da je pokop bio u ponedjeljak, 19. augusta.

Natpisi na sarkofazima 6. stoljeća u Saloni

Postoji više od dvije stotine salonitanskih natpisa koji se mogu okvirno datirati u 6. stoljeće. Mnogi su fragmentarni pa je paleografija često jedini kriterij njihove datacije, a to nije uvijek pouzdan pokazatelj. Ipak, postoji čitava skupina salonitanskih sarkofaga 6. stoljeća koje karakterizira poseban način sastavljanja teksta natpisa počinjući riječju *arca*, sarkofag, a dosad ih je pronađeno četrdesetak.[34] Ustanovljene su njihove zajedničke karakteristike i skupina je okvirno datirana u 6. stoljeće, s pretpostavkom da se ovakva praksa počela primjenjivati nekoliko zadnjih desetljeća 5. stoljeća, kao što je mogla trajati i početkom 7. stoljeća.[35] Zasad je iskazanim datumima najbolje posvjedočena u prvoj polovini 6. stoljeća, odnosno može se kazati da je ova praksa nastala u vrijeme ostrogotske uprave Dalmacijom. Natpis Saturnina i Justine svojom preciznom datacijom potkrjepljuje vremensku jezgru spomenute skupine sarkofaga, ali i dokazuje da se ovakva praksa sastavljanja natpisa nastavila i nakon protjerivanja Ostrogota iz Salone, odnosno Dalmacije.

Zajedničke karakteristike većine natpisa na ovim sarkofazima su:

Natpis je uvijek na poklopcu sarkofaga; tekst počinje riječju *arca* ispred koje najčešće stoji uklesan latinski križ; nakon riječi *arca* dolazi ime pokojnika ili više njih u dativu (rijetko u genitivu); većina spomenika ima naveden podatak o zanimanju pokojnika, a tada se uvijek radi o

26 Literatura o ovom problemu je opširna, a navedena je uz opis Ivanina sarkofaga u Salona IV, br. 219, str. 490-494. U novije je vrijeme ovaj problem šire obrađen donošenjem svih tumačenja natpisa (I. Basić 2008).

27 Slijedom navedenoga, držimo da se ne bi smjele posve zanemariti ni druge godine četrnaestih i petnaestih indikcija koje bi pritom došle u obzir. Svjesni smo da ovakva mogućnost otvara vrata brojnim interpretacijama, no upravo bi neke druge godine možda bolje povezale kronološke nedoumice Ivanina natpisa kakve je npr. imao don Frane Bulić (1906, str. 300-302).

28 K. Worp 1991.

29 K. Worp 1991, str. 223; R. Bagnall et al. 1987, str. 61.

30 Općenito o danima u tjednu na kršćanskim natpisima u Rimu i Italiji v. raspravu u kojoj su oni sagledani iz više aspekata (C. Pietri 1984).

31 CIL 10, 2933 (*Cumae*).

32 CIL 13, 1906 (*Lugdunum*), *natus est die Martis, die Martis probatus, die Martis missionem percepit, die Martis defunctus est*.

33 Može se reći i da je i 556. godina povezana s Bazilijem jer se to razdoblje ponekad datiralo prema godinama nakon Bazilijeva konzulata, budući da je on bio zadnji konzul. Pritom se koristila formula *post consulatum Basilii* uz naznaku broja godina od prestanka njegova konzulata, što na ovom natpisu zbog manjka prostora ne može stajati.

34 Sama riječ *arca* (što uključuje i grčki oblik *ἄρκα*) u značenju sarkofag, javlja se na salonitanskim natpisima u skoro sto slučajeva (Salona IV, str. 37).

35 Salona IV, str. 44.

muškarcima; nikada nije naveden broj godina života; ako se radi o bračnome paru, prvo je istaknuto ime muža, a potom žene, najčešće uz imenicu *iugalis*.[36]

Sarkofag Saturnina i Justine natpisnom se strukturom potpuno uklapa u spomenutu grupu, osim što navodi datum što je do sad primijećeno na još samo jednom natpisu ove skupine.[37] To je sarkofag Andrije, koji je bio *cancellarius palatii*, a umro je petoga dana prije martovskih ida u godini desete indikcije, kada je konzul bio Agapit (11. marta 517.).[38] Andrija je radio u ostrogotskoj dvorskoj službi budući da su u ovome razdoblju Ostrogoti vladali Salonom. Iz Salone je poznat još jedan sarkofag[39] datiran u 517. godinu čija slova pokazuju drugačije paleografske karakteristike od navedenih. Vjerojatno je klesan u nekoj drugoj salonitanskoj radionici, a budući da je ostao sačuvan samo zadnji redak natpisa nije poznato kako je započinjao njegov tekst, tj. pripada li gore navedenoj skupini.

Dosad je godinom datirano deset salonitanskih natpisa 6. stoljeća [40] i svi pripadaju prvoj polovini 6. stoljeća, što ne čudi jer nakon 541. godine nema više konzula koji su najpouzdaniji datacijski podatak. Najranija su dva iz 511. godine,[41] dok je najkasniji onaj iz godine 541. Njihove međusobne različitosti u radioničkom smislu samo pokazuju da je u tome razdoblju u Saloni istovremeno djelovalo nekoliko radionica s kvalitetnim klesarima. Pregledom ostalih natpisa s područja Salone koji počinju riječju *arca* ustanovljeno je da je sarkofagu Saturnina i Justine slovima najsličniji natpis još jednog Saturnina koji je naveden kao salonitanski vojnik (*miles Salonitanus*) (sl. 3).[42] Njegov natpis glasi:

†Arca Saturnin/o militi Salonitano

Natpis kojim je bio komemoriran ovaj vojnik i svojom kompozicijom odaje karakteristike slične sarkofagu Saturnina i Justine: uklesan je latinski križ, započinje riječju *arca*, ime i zanimanje su navedeni u dativu. Interesantna je slučajnost da se na oba natpisa spominje muško ime

Slika 3
Natpis na sarkofagu Saturnina koji je bio miles Salonitanus *(snimio D. Demicheli)*

Saturninus. Iako je tip sarkofaga posve drugačiji, prema paleografskim karakteristikama smatramo da se najvjerojatnije radi o istoj radionici u kojoj je klesan i natpis na sarkofagu Saturnina i Justine.

Termin *miles Salonitanus* mogao bi se odnositi na lokalno unovačenoga Salonitanca u vrijeme bizantsko-ostrogotskih ratova. Rimski državnik i pisac Kasiodor, opisujući prilike s početka 6. stoljeća u Dalmaciji, spominje frazu *Salonitani milites,*[43] no može se pretpostaviti da misli na ostrogotske vojnike smještene u Saloni.[44] Papirnim dokumentom iz 6. stoljeća u Aleksandriji potvrđena je i vojna jedinica naziva *Σαλονίται*,[45] a moguće je da se radi o Salonitancima koji su nakon završetka ratovanja u Dalmaciji prešli na Istok.[46]

Postoji još nekoliko natpisa čija slova donekle podsjećaju na ona sa sarkofaga dvojice Saturnina, ali kako ih, osim jednoga datiranog između 554. i 562. godine,[47] ne možemo sa sigurnošću uže datirati, izostavit ćemo ih iz rasprave.

36 Salona IV, str. 44-45.
37 Kako su mnogi natpisi ove skupine fragmentirani, moguće je da su i neki od njih bili datirani.
38 Salona IV, br. 217 (= ILJug 2675), *Arca Andreae benemori ca[nc(ellarii)]/ pa<l=T>ati(i) V Idus Ma[rt]ias ind(ictione) X A[ga]/peto v(iro) c(larissimo).*
39 Salona IV, 215 (= ILJug 2529), *]nn[--- su]b d(ie) Io<v=B>is ind(ictione) [III]I Felice [--.*
40 Salona IV. br. 95 (= ILJug 2530), 215 (= ILJug 2529), 216 (=CIL 3, 9525), 217 (=ILJug 2675), 218 (= 9526), 607, 680, 755 (= ILJug 2531), 777.
41 Salona IV, br. 215, 216.
42 Salona IV, br. 282 (= CIL 3, 9537).
43 Cass. *Var*. I, 40.
44 H. Gračanin 2015b, str. 58-59.
45 PSI III 247. Radi se o papirnom dokumentu koji je u prijepisu i slici dostupan na: http://papyri.info/ddbdp/psi;3,247.
46 Salona IV, str. 588.
47 Salona IV, br. 23 (=ILJug 2258E). Datiran je, prema Petrovu episkopatu, između 554. i 562. godine.

Povijesne prilike u Dalmaciji u doba bizantsko-ostrogotskih ratova

Saturnin i Justina umrli su 541. godine, kada je Dalmacija tek koju godinu bila slobodna od ostrogotske uprave koja je trajala od oko 493. do 537. godine.[48] Uvriježeno je mišljenje da je Dalmacija od godine 437. bila dio Istočnoga Rimskog Carstva, što je novijom raspravom dovedeno u pitanje, [49] a Salona je, neovisno o tome, bila jedan od najvažnijih gradova tog razdoblja. Kada je godine 480. ubijen nekadašnji zapadnorimski car Julije Nepot, koji je kao svojevrsni vladar Dalmacije do tada živio u Saloni (ili Aspalatu), Dalmacija se našla pod upravom osvajača Italije, Odoakra. Njega je u Raveni 493. ubio ostrogotski kralj Teoderik (475. – 526.), nakon čega se Dalmacija, kao dio kraljeva patrimonija, našla u sklopu ostrogotske države. Premda je Ostrogotima pripala trećina posjeda i imovine stanovnika Dalmacije, ostrogotsko se razdoblje, barem u doba Teoderika, smatra uspješnim za Dalmaciju na što upućuje i ekonomski oporavak kojem je pridonijela Teoderikova politika.[50] Kasiodor navodi da je Teoderik želio unaprijediti rudarstvo, trgovinu, pomorstvo i druge grane privrede pa je dao otvoriti nove rudnike u unutrašnjosti Dalmacije te je uveo nove poreze trgovcima.[51] Ostrogoti su bili arijanske vjeroispovijesti, no čini se da je u Dalmaciji postojala tolerancija između njih i rimokatoličkih starosjedilaca.[52] Tome u prilog govore i važni crkveni sabori u Saloni 530. i 533. godine, uz predsjedanje zaslužnoga salonitanskog biskupa Honorija Mlađega (*Honorius Iunior*), na kojima je došlo do velikih crkvenih reformi.[53] U Saloni je morala postojati i crkva za arijansko bogoslužje, no ni za jednu se dosad otkrivenu to ne može tvrditi.[54] Politička se situacija na razini čitavoga nekadašnjeg Zapadnoga Rimskog Carstva promijenila Teoderikovom smrću, a potom i ubojstvom njegove kćeri Amalasvinte, što je otvorilo istočnorimskom caru Justinijanu (527. – 565.) prostor za pokušaj rekonkviste Zapadnoga Rimskog Carstva. On je s Gotima ratovao 20 godina (535. – 555.), a Dalmacija je radi svoga geografskog smještaja često bila poprište bitaka Justinijanove i ostrogotske vojske.[55] Svome iskusnom generalu Mundu, koji je bio *magister militum per Illyricum*, Justinijan je povjerio oslobađanje Dalmacije, a od bizantskoga pisca Prokopija doznajemo da je Mund to učinkovito ostvario 535. godine.[56] Pretpostavka je da su se Ostrogoti povukli na mjesta u unutrašnjosti Dalmacije, odnosno u zaleđa većih gradova, jer su se iduće godine organizirali i vratili u većem broju želeći ponovno zauzeti Salonu i uspostaviti upravu nad Dalmacijom. U tim je bitkama ubijen Mundov sin Maurencije, a potom i sam Mund, što je prisililo rimsku vojsku na povlačenje pa su Ostrogoti opet zauzeli Salonu. Idući vojni upravitelj Ilirika, Konstancijan, iz Salone je istjerao gotskoga vođu Gripu i Dalmacija je opet bila u Justinijanovim rukama.[57] Ostrogoti su konačno protjerani iz Dalmacije godine 537., zadnje im je uporište bio položaj nekadašnjega vojnog logora u Burnu,[58] a u Dalmaciji je uspostavljena bizantska provincijalna uprava sa Salonom kao glavnim gradom. U idućih je petnaestak godina teritorij Dalmacije, a posebno luke obalnih gradova, služio Justinijanovim trupama kao baza za operacije prema Italiji koju je trebalo osvajati od Ostrogota. Na samom se dalmatinskom priobalju vodilo nekoliko bitaka jer su Ostrogoti dolazili u pljačkaške pohode.[59] Nakon što je Dalmacija postala dijelom Bizanta, Salona je i dalje bila metropola, a u njoj je sada stolovao prokonzul Dalmacije.[60] Bilo je to ipak kratka vijeka jer su provale Slavena i Avara u prvoj polovini 7. stoljeća prisilile romansko pučanstvo na bijeg iz Salone, a grad ostavile opustošen.

Prisutnost Ostrogota u Dalmaciji posvjedočena je i arheološkim materijalom, a od materijalne ostavštine koja se pripisuje Ostrogotima u Saloni pronađeni su predmeti

48 O svim izvorima i literaturi o ovome i sljedećem razdoblju detaljnije kod J. Ferluga 1978; I. Goldstein 1992; H. Gračanin 2015a. O prilikama na početku 6. stoljeća u Dalmaciji, baziranim na podacima iz Kasiodorovih *Variae*, v. H. Gračanin 2015b.

49 I. Basić – M. Zeman 2018, str. 57-87.

50 A. Uglešić 1991, str. 70.

51 Cass. *Var*. III 25. Više o ekonomskim prilikama v. A. Uglešić 1991, str. 70.

52 Ipak, postojali su ponekad i vjerski sukobi o kojima izvještava Prokopije, *Bell. Goth*. I, 7.

53 O Honoriju Mlađem i crkvenim reformama više kod: B. Kuntić-Makvić 1998; A. Škegro 2012.

54 Ejnar Dyggve je tvrdio da je crkva južno od gradske bazilike u Saloni služila arijanskom bogoslužju, što je kasnije odbačeno. O tome v. E. Dyggve 1991, str. 391-396 (pretisak iz 1948.), a u istom svesku v. komentar N. Cambija na str. 488-491.

55 Procop. *Bell. Goth*. I, 16; III, 10; III, 35; III, 40; IV, 21-23; IV, 26.

56 Procop. *Bell. Goth*. I, 5.

57 Procop, *Bell. Goth*. I, 7.

58 Procop. *Bell. Goth*. I, 16. Detaljnije o tijeku zbivanja ovih operacija v. A. Uglešić 1991, str. 71-72.

59 O kopnenim i pomorskim bitkama na Jadranu u razdoblju ratovanja s Ostrogotima v. I. Goldstein 2005.

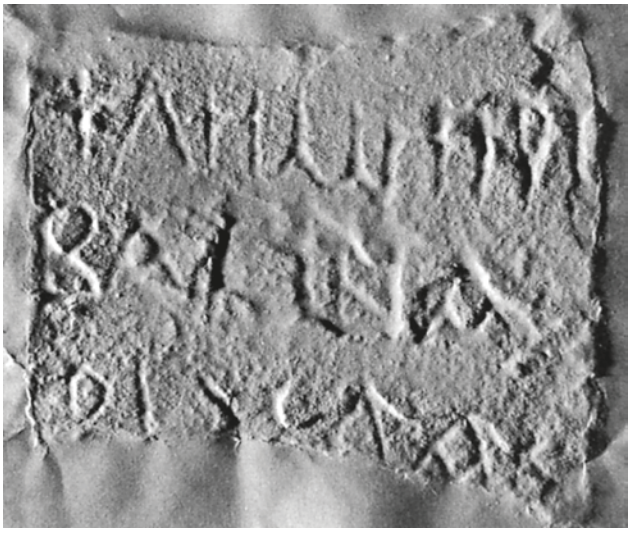
60 Služba prokonzula potvrđena je natpisom Salona IV, br. 96 (= CIL 3, 9527) koji spominje Marcelina, prokonzula od 598-603. god.

svakodnevne upotrebe, npr. fibule, kopče i novac.[61] Ostrogotski su nalazi iz Dalmacije uglavnom poznati iz ženskih grobova, dok ratnički grobovi nisu dosad ustanovljeni jer se čini da se Ostrogoti nisu pokapali s oružjem.[62]

Vaginarius i *fabrica Salonitana armorum*

Riječ koja opisuje Saturninovo zanimanje (*vaginarius*) na natpisu iznimno je zanimljiva. Kako je spomenuto, uklesana je u vulgarnolatinskom obliku *vagenario*.[63] Riječ *vaginarius* nastala je od riječi *vagina* (grč. *θήκα*), koja izvorno označava korice mača ili noža. Ovo je zanimanje vrlo specifično, dosad nije potvrđeno u epigrafskoj ostavštini na spomenicima pisanima latinskim jezikom, a jedini spomen ovog zanimanja je na grčkom natpisu iz Stobija u Makedoniji u obliku *βαγινάριος* (sl. 4).[64] Ivan Laurencije Liđanin (*Iohannes Laurentius Lydus*), pisac na Justinijanovu dvoru, u svome djelu *De magistratibus populi Romani*, opisujući i objašnjavajući činove i zaduženja u rimskoj vojsci spominje i vaginarije. Djelo je napisano na grčkom jeziku, a svaki izvorno latinski izraz transliteriran je u alfabet te potom objašnjen ili preveden odgovarajućim grčkim terminom.[65] Na tom je popisu termin *βαγινάριοι,* kao grčki oblik latinske riječi *vaginarii* (koričari), a Liđanin ga prevodi kao *θηκοποιοί* (izrađivači korica).[66] U srednjem je vijeku ova riječ ušla u širu upotrebu te se nalazi i u rječnicima srednjovjekovnog latiniteta s definicijom *vaginarum artifex*,[67] odnosno *vaginarum opifex*,[68] u prijevodu izrađivač korica.

Oba su dosad pronađena spomenika s nazivom izrađivača korica datirana u kasnu antiku. Moguće je da prije 5. ili 6. stoljeća to zanimanje nije imalo poseban naziv, nego je bilo jedno od mnogih među majstorima koji su djelovali unutar profesionalnog udruženja (*collegium*) ili radionice oružja (*fabrica armorum*). Dok su u ranom principatu

Slika 4
Otisak natpisa vaginarija (izrađivača korica) iz Stobija (prema: S. Babamova 2012, str. 133, br. 288)

oružje mogle izrađivati i privatne i državne radionice,[69] kasnoantičke su radionice oružja bile isključivo pod državnom upravom, a počele su se osnivati u doba tetrarhije,[70] najvjerojatnije za Dioklecijana, kako spominje Malala.[71] Laktancije, pak, nabrajajući razne vrste građevina koje su posljedica Dioklecijanove strasti za građenjem, navodi i radionicu oružja u Nikomediji.[72] Djelo *Notitia dignitatum*, koje je nastalo najvjerojatnije početkom 5. stoljeća,[73] spominje radionice oružja u tridesetak gradova smještenih uglavnom na limitskom dijelu Carstva, a neki su ih gradovi imali po nekoliko jer su mnoge radionice bile specijalizirane samo za jednu vrstu vojne opreme.[74] Postojale su tako radionice oklopa (*fabrica loricaria*), lukova

61 Širu povijesnu i arheološku sliku v. Z. Vinski 1974, a za noviji pregled s nadopunjenim popisom literature v. A. Piteša 2009, str. 9-51; H. Gračanin 2015a; *idem* 2015b.

62 A. Uglešić 1991, str. 66, bilj. 1, s literaturom o ostrogotskim nalazima u Dalmaciji.

63 Vidi bilj. 17.

64 F. Papazoglou 1990.

65 Npr. *tesserarii* on bilježi kao *τεσσεράριοι*.

66 Lyd. *De mag*, I, str. 48,14. U Leksikonu E. A. Sophoclesa (1900[4], str. 293), pod navodom *βαγινάριος*, on citira Ivana Liđanina i objašnjava termin kao *vaginarius* ili »sheeth maker« (izrađivač korica).

67 C. Du Cange 1887, str. 232, *s. v. vaginarius*. Du Cange je preuzeo definiciju ove riječi iz jednog dokumenta iz 1214. godine koji spominje osobu navedenu kao *Guillelmus Vaginarius*.

68 A. Bartal 1901, *s. v. vaginarius*.

69 Više podataka o radionicama u razdoblju principata v. kod M. Bishop 1985, str. 5-9.

70 P. Letki 2009, str. 49.

71 Malalas, *Cronograph*. XII,308; S. T. James 1988, str. 265; P. Letki 2009, str. 54.

72 Lact. *De mort. pers*. 7.

73 Čini se da je *Notitia dignitatum* za istočni dio Carstva nastala već oko 395. godine, a ona za zapadni dio Carstva (u kojem je tada još bila Dalmacija) oko 420. godine (M. Kulikowski 2000, str. 360).

74 Kao npr. Antiohija ili Nikomedija. Popis radionica u Carstvu donosi S. T. James 1988, str. 323.

(*f. arcuaria*), mačeva (*f. spatharia*), kopalja (*f. hastaria*), strijela (*f. sagittaria*) i drugih dijelova vojne opreme,[75] dok su neke navedene nazivom *fabrica armorum,*[76] kao *fabrica armorum Salonitana*, što bi značilo da je na tom mjestu proizvodnja pokrivala sve vrste oružja.[77] Ne znamo položaj salonitanske radionice, ali mišljenja smo da je morala biti pod vojnim nadzorom unutar grada, prvenstveno jer ju je na taj način lakše braniti.[78] *Notitia dignitatum*, dakle, potvrđuje postojanje salonitanske radionice u 5. stoljeću, a smatramo da je postojala i u 4. stoljeću.[79] Na to upućuje i natpis Maurencija, majstora (*fabricensis*) državne radionice oružja,[80] koji se datira u 4. stoljeće.[81] Iz toga je doba poznata još jedna jadranska radionica, ona u Konkordiji, specijalizirana za izradu strelica. *Fabricenses*, odnosno radnici u tvornici oružja, bili su vrlo brojni u Carstvu, a kao i mnogi civilni državni službenici u kasnoj antici bili su rangirani kao vojnici, od kojih neki vrlo visoko što govori o njihovoj važnosti unutar carske službe.[82] Državnim radionicama u svakoj polovici Carstva upravljao je *magister officiorum*, a na čelu svake radionice stajao je *praepositus fabricae*.[83] Saturninova bi se djelatnost uklapala u rad ovakve radionice kakva smatramo da je više od jednoga i pol stoljeća prije njegova doba ustanovljena u Saloni.[84] Što se tiče radionica u zapadnom dijelu Carstva, sudbina im je nakon njegova pada nejasna. Kasiodor u dvama tekstovima spominje radionice oružja i radnike u njima, ali ne terminima *fabricae* i *fabricenses*, nego *armifactoria* i *armifactores*.[85] Kako je sam Kasiodor bio *magister officiorum* pod ostrogotskim kraljem Teoderikom, čini se da su zapadne radionice i nakon 476. godine bile u funkciji, ali pod Ostrogotima.[86]

Saturnin je mogao doći s bizantskom vojskom, no isto je tako mogao već u vrijeme ostrogotske uprave u Dalmaciji izrađivati korice oružja za Ostrogote, a nakon što je Dalmacija vraćena Istočnom Rimskom Carstvu, početi raditi za novoga poslodavca. Tu mogućnost otvara Prokopijev podatak da je Konstancijan, osvojivši godine 537. Dalmaciju i Liburniju, pridobio za sebe i sve Gote koji su ostali živjeti na tom području nakon što je Gripa pobjegao za Ravenu s ostatkom svoje vojske.[87] Ako su Goti bili pošteđeni i vjerojatno neki od njih unovačeni u rimsku vojsku, tada možemo računati da su osobe sa specifičnim vještinama bez problema bile primljene u tu istu vojsku. Smatramo da proizvodnja oružja od 4. stoljeća u Saloni nije ni prestala, odnosno da je vaginarij Saturnin tanka, ali postojana nit koja potvrđuje nastavak djelovanja salonitanske radionice oružja do u 6. stoljeće.[88] Ovakva bi radionica bila očekivana i potrebna u gradu kao što je Salona, pogotovo u doba spomenutih ratova, kad je u njoj bila velika množina vojske.[89] Kao prilog vojnoj i strateškoj važnosti Salone u Justinijanovo doba mogli bismo pridodati uvjerljivu pretpostavku da je Justinijan upravo u Saloni ustanovio vojnu kovnicu novca radi isplaćivanja vlastite vojske smještene u Dalmaciji i Italiji.[90] On je u optjecaj

75 P. Letki 2009, str. 56-59; S. T. James 1988, str. 261-262.

76 *Not. dign. Occ*, IX, 22.

77 P. Letki 2009, str. 59.

78 Za pretpostavku da je ova radionica možda mogla biti i u blizini Dioklecijanove palače v. N. Cambi 2005, str. 139-140; usp. I. Basić 2014, str. 75, bilj. 50.

79 Iz *Notitia dignitatum* (*Occ*. XI, 23) saznajemo i da je radionica za pravljenje i bojanje vojnih vunenih odora (*gynaeceum*) iz panonske Basijane (*Bassiana*) prebačena u Salonu (*translatum Salonis*). Razlog tome najvjerojatnije je bila nemogućnost održavanja stabilnosti tog dijela granice Carstva. Može se pretpostaviti da je tom prilikom prebačena i proizvodnja oružja koja je potom započela u Saloni (S. T. James 1988, str. 266). O teoriji da je u sjevernom dijelu Dioklecijanove palače bio ginecej v. J. Belamarić 2005, str. 5-42.

80 Salona IV, br. 645 (= CIL 3, 2043), *Maurentius fabricensis / una cum Concordia / uxore sua sarcofacum / vivi sibi ordinaverunt.*

81 Natpis je pronađen u Splitu, a danas je izgubljen. Datiran je u 4. stoljeće na temelju izraza *vivi sibi*, koji je karakterističan za to razdoblje (Salona IV, str. 1023). Još jedan salonitanski natpis iz 4. stoljeća (Salona IV, br. 610 = CIL 3, 9582) spominje riječ *fabrica* (u obliku *fabreca*), no prema analizi natpisa (Salona IV, str. 981), nije nužno pomišljanje na radionicu oružja.

82 S. T. James 1988, str. 275-277.

83 S. T. James 1988, str. 273. Saloni najbliži natpis koji spominje upravitelja jedne ovakve radionice pronađen je u Konkordiji, *Flavius Romulianus, p(rae)p(ositus) fab(ricae) sagitt(ariae)*, CIL 5, 8662+8697+8721.

84 Iako je *Notitia dignitatum* poznata iz prijepisa koji je zajedno s crtežima nastao sredinom 15. stoljeća, drži se da su svi crteži vjerna preslika originalnih ilustracija. Na jednoj od njih, koja prikazuje predmete proizvođene u tipičnoj radionici oružja, vide se i korice mača (*Not. dign. Occ*. IX, 144, izd. O. Seeck).

85 Cass. *Variae*, XVIII i XIX.

86 S. T. James 1988, str. 283-284.

87 Procop. *Bell. Goth*. VII, 37.

88 Nalazi vojne opreme iz Salone ne znače nužno i njihovo radioničko salonitansko podrijetlo, ali od važnijih nalaza 6. stoljeća spomenut ćemo dvije spate (A. Piteša 2009, str. 19) kao i kacigu na četiri provijesla (A. Piteša 2009, str. 17). Za ovaj tip kacige postoji mišljenje da se, zajedno s ostalim kacigama tipa Narona/Baldenheim pronalaženim u Dalmaciji, mogla proizvoditi i u Saloni (Z. Vinski 1985, str. 89-90; A. Piteša 2009, str. 13). O tome da se ove kacige nisu proizvodile u Dalmaciji, nego u nekoj italsko-istočnogotskoj radionici, najvjerojatnije Raveni, v. A. Uglešić 2002, str. 61-69; A. Uglešić 2003, str. 204.

89 Prokopije u doba bizantsko-gotskih ratova u nekoliko navrata spominje veliku koncentraciju vojske u Saloni koju su, osim Bizantinaca, činili i mnogi drugi narodi kao Langobardi, Heruli i Gepidi (*Bell. Goth*. III, 10; 35; 40; IV, 21-23; 26).

90 W. Hahn 1973, str. 75-76; S. Bakota 1974; I. Marović 1986, str. 288.

Slika 5
Detalj diptiha »Bjelokosti Barberini« s likom koji nosi ukrašene korice mača (D. Gaborit-Chopin 2003, str.50)

pustio seriju brončanoga novca bez oznake kovnice (radi se o nominalama *follis*, *semifollis* i *decanummius*), pronalaženog najviše na području Salone i njezine okolice te u Italiji. Postoji mišljenje da je taj novac kovan u Raveni,[91] no za sada je još uvijek puno više primjeraka novca pronađenih na području Dalmacije nego Italije. Kovanje je novca u ovom razdoblju u Saloni moglo biti nastavak iste djelatnosti kakva je već postojala u 5. stoljeću.[92]

Mač je bio standardan dio opreme u kasnoantičkoj vojsci i može se pretpostaviti da se pod terminom *vaginarius* misli prvenstveno na izrađivača korica mača. Korice su mača, kao i korice noža, bile zakačene na kožni remen koji je opasivao vojnikov struk i na još jedan remen koji je išao dijagonalno od boka do ramena. Arheološki ostaci korica mačeva rijetki su, budući da su one većim svojim dijelom bile izrađene od drva presvučena kožom. Na kožu su dolazili dijelovi od trajnijega materijala, kao npr. metalne aplike, držač kroz koji bi se provukao remen ili metalno ojačanje na dnu korica, i to su često jedini dijelovi korica koji se sačuvaju. Korice mačeva toga razdoblja znale su biti bogato urešene aplikama od zlatnoga lima s vrlo živopisnim motivima, no ovakvi su pronalasci uglavnom vezani uz merovinške radionice na području današnje Francuske i Njemačke.[93] Na salonitanskom području zasad nema arheološke potvrde mačeva s ostacima korica koji bi pripadali ostrogotskom ili Justinijanovu razdoblju pa ne znamo kako su izgledale korice koje su se izrađivale na području Salone u prvoj polovini 6. stoljeća.[94] Kao ilustracija za izgled korica proizvedenih na bizantskom području u ovom razdoblju poslužit će nam kasnoantički reljef sastavljen od pet bjelokosnih pločica (četiriju sačuvanih), što je vjerojatno polovica diptiha kakvi su poznati iz razdoblja kasne antike. Reljef je poznat pod nazivom »Barberini bjelokost«, a danas se čuva u Louvreu (sl. 5). Datira se u drugu četvrtinu 6. stoljeća, a središnji dio najvjerojatnije prikazuje cara Justinijana (527. – 565.) koji proslavlja pobjedu nad Perzijancima.[95] Figura lijevo od centralnoga prikaza, koja se interpretira kao časnik,[96] ima o pojasu ovješen mač u ukrašenim koricama. I na jednoj od scena s prikazom Josipova života na slavnom bjelokosnom prijestolju nadbiskupa Maksimijana u Raveni nalazi se reljefni prikaz osobe koja drži mač u koricama, izgledom

91 E. Baldi 2015.
92 Ž. Demo 1988.
93 W. Menghin 1983, str. 94-134.
94 U novije je vrijeme u Šćitarjevu (*Andautonia*) u Panoniji pronađen ukop ratnika s mačem u koricama koji odgovara razdoblju oko sredine 6. stoljeća. Taj je grob trenutno u procesu objave, a izvještaj s istraživanja objavljen je kod D. Kušan Špalj – D. Nemeth-Erlich 2009.
95 D. Gaborit-Chopin 2003, str. 53. Postoje i drugačija mišljenja, a sva su navedena u A. Cutler 1991, str. 338-339.
96 A. Cutler 1991, str. 339, sa starijom literaturom u kojoj se navode i druga mišljenja o funkciji ove figure.

vrlo sličnima onima na »Barberini bjelokosti«. Prijestolje je izrađeno u nekoj bizantskoj radionici u Konstantinopolu ili u Aleksandriji, a datirano je između 546. i 554. godine, u vrijeme Maksimijanova biskupovanja.

Justinijanska kuga u Dalmaciji

Kako su Saturnin i Justina bili pokopani na isti dan, pretpostavljamo da su umrli ili istoga dana ili u vrlo kratkom razmaku, možda nasilnom smrću ili od neke akutne bolesti. Uzroci smrti, pogotovo ako se radi o bolesti, uglavnom nisu bilježeni na natpisima. U Saloni su za sada iz razdoblja kasne antike poznata samo dva takva natpisa, a na oba stoji da su pokojnici bili žrtve bolesti poznate pod nazivom *scrofulae*.[97] U preliminarnoj analizi ljudskih ostataka s jugoistočne salonitanske nekropole otkriveno je da su pojedinci bolovali od malarije.[98] Za našu je raspravu intrigantan podatak iz mnogih povijesnih izvora ovog razdoblja koji kažu da je od 541. do 543. vrlo veliko područje, od Perzije do današnje Irske, bilo pogođeno epidemijom kuge koja se naziva Justinijanska kuga.[99] Ovih nekoliko godina bile su toliko teške za populaciju nekadašnjega Rimskog Carstva da se procjenjuje kako je četvrtina stanovništva umrla od kuge.[100] Valovi bolesti bili su na vrhuncu čak 18 puta u razdoblju od 541. do 749. godine,[101] a tijekom 6. stoljeća kugu prate i prirodne katastrofe.[102] Kako izvještavaju onodobni pisci, Justinijanskoj su kugi prethodila neobična atmosferska zbivanja koja su započela 536. godine.[103] Opisi su neujednačeni pa uzrok nije posve jasan, no moglo bi se raditi o nedavno ustanovljenoj snažnoj erupciji vulkana visoko u sjevernoj hemisferi iz ožujka godine 536. čiji se pepeo zadržao u atmosferi otprilike godinu i pol dana.[104] Prokopije piše kako je »čitavu godinu sunce bilo bez sjaja i izgledalo je poput mjeseca, a otkad se to dogodilo, nitko više nije bio pošteđen niti rata, niti bolesti, niti bilo čega drugog što vodi ka smrti«.[105] Idućih godina urodi su zasigurno podbacili,[106] a ova je kombinacija loših životnih uvjeta pridonijela tome da se do 541. godine razvije epidemija kuge katastrofalnih razmjera. Smatra se da su glavni prijenosnici kuge bili štakori, odnosno štakorska ili kugina buha (*Xenopsylla cheopis*) zaražena bakterijom kuge (*Yersinia pestis*).[107] Prema najnovijim istraživanjima radi se o soju bakterije *Y. pestis* podrijetlom iz Azije,[108] no izvor širenja mogla je biti i Afrika,[109] a egipatska luka Peluzij često se navodi kao mjesto odakle su je zaraženi štakori s brodova punih žita raširili velikim mediteranskim prostorom.[110] Egipat je bio najveći izvoznik žita u antici općenito, pa tako i za Dalmaciju u kojoj se bez toga nije moglo osigurati dovoljno žita za prehranu stanovnika grada veličine Salone. Epidemija kuge zabilježena je u ljeto 541. godine kod bizantskih pisaca, što znači da je već neko vrijeme, prije nego je poprimila katastrofalne razmjere, moralo biti oboljelih na različitim mjestima.

Prokopije, koji je opisao prvi nalet ove bolesti, kaže da je ona poharala čitav svijet,[111] premda ne navodi izričito Jadran. Drži se da je na područje Ilirika kuga stigla 543. godine,[112] a dodatak koji piše nastavljač kronike koju je započeo *comes* Marcelin ostavlja prostora za interpretaciju da je kuga u Iliriku bila i ranije. Rečenica iz te kronike koja se odnosi na zbivanja iz godine 543. u prijevodu bi

97 Salona IV, br. 502 (=CIL 3, 9694), 711 (= CIL 3, 9693). Oba se datiraju u 4. ili 5. stoljeće, a komentatori ovih natpisa pomišljaju da se pod riječju *scrofulae* možda misli na oblik bubonske kuge (Salona IV, str. 1088), premda se terminom *scrofula* danas opisuje bakterijska upala limfnih čvorova.

98 J. Mardešić 2003, str. 80, bilj. 21.

99 Radi se o vrsti kuge koja je poznata kao bubonska ili crna kuga, odnosno ista ona koja je morila Europu u 14. stoljeću. Osim antičkih izvora (Prokopije, *BP*, II, 22.23; *Anecd*. VI, 22, XVII, 16-21, XXIII, 17-20; Evagrije, *Hist. eccl*. IV, 29; Ivan Efeški, *Hist. eccl*. frg. II E-H; Pavao Đakon, *Hist. Lang*. II, 4, IV, 4; Mihovil Sirijac, *Chron*. IX, 28, Nastavljač Marcelinove Kronike, 543), uputit ćemo na nekoliko novijih djela čiji popisi literature obiluju građom o ovoj temi: D. Stathakopoulos 2007; P. Horden 2005; L. K. Little 2007; P. Allen, B. Neil 2013.

100 Prema Prokopiju, u Konstantinopolu je dnevno umiralo 10.000 ljudi (Procop. *BP* II.23,1-3).

101 D. Stathakopoulos 2007, str. 100.

102 P. Allen, B. Neil 2013, str. 71-91.

103 O ovim zbivanjima i analizi povijesnih izvora (Prokopije, Ivan Liđanin) koji ih smještaju oko 536. godine v. A. Arjava 2005.

104 U. Büntgen et al. 2016 navode kako je od 536. do 660. godine u sjevernoj hemisferi trajalo tzv. malo kasnoantičko ledeno doba, a započelo je erupcijom vulkana 536. godine. Ova su klimatološka zbivanja utjecala na okoliš, što je dovelo do smanjenja uroda, gladi i kuge 541. godine, a najvjerojatnije su bila i okidač za politička, socijalna i ekonomska previranja sljedećega razdoblja (nav. dj. str. 4).

105 Procop, *BP*, IV, 16.

106 O gladi 537. godine, ali ne i o razlogu, govore izvori *Liber pontificalis* (*Vita Silverii*, 100): *per universum mundum* – po čitavom svijetu; Pavao Đakon (*Hist. Lang*. 16.18) i Kasiodor (*Var*. 12.22-24). Prokopije kaže isto za 539. godinu, navodeći opsadu Rima kao uzrok (*Bell. Goth*. 6.20,15-33).

107 D. Stathakopoulos 2011, str. 89-90.

108 M. Harbeck et al. 2013, str. 4.

109 P. Sarris 2007.

110 D. Stathakopoulos 2007, str. 100; P. Sarris 2007, str. 122-123;

111 Procop. *BP*, II, 23, 21; 21, 6-9.

112 M. Grmek 1998, str. 792; P. Horden 2006, str. 135.

glasila: »Velika smrtnost kosi italsko tlo, nakon što je jednako poharala Istok i Ilirik.«[113] Iz rečenice je jasno da je kuga u Italiju došla 543. godine, dok je prije toga već opustošila Istok i Ilirik, kojem je pripadala i Dalmacija. Ne znamo razmjere ove bolesti u Dalmaciji i dokad je ondje bila prisutna, no kako je bilo nekoliko valova kuge, sigurno je da su obalni gradovi svakih nekoliko godina bili izloženi novoj epidemiji. Jedan od najzaslužnijih salonitanskih biskupa, Honorije Mlađi, umro je 547. godine, a pisac Daniele Farlati[114] u 18. stoljeću je u svom djelu *Illyricum sacrum* zabilježio kako je Honorije umro od bolesti[115] koja je tih godina harala. Salona je bila jedan od najvažnijih gradova kasnoantičkoga svijeta i u njoj se mora moći zamisliti velik broj putnika, mornara, trgovaca koji svakodnevno dolaze i odlaze iz nje kopnenim, a pogotovo morskim putem. Saturnin i Justina umrli su u ljeto, kada je morski promet Sredozemljem vrlo aktivan.

Tekstovi natpisa vrlo rijetko govore o uzrocima nečije smrti, što je pogotovo vidljivo na natpisima kasnoantičkoga perioda. S druge strane, iz tog vremena nailazimo na puno više datiranih spomenika nego u ranijem razdoblju. Upravo bi oni mogli pomoći u sagledavanju eventualnoga porasta broja umrlih u doba kada se javila Justinijanska kuga. Tako je npr. za područje Palestine i Arabije napravljena analiza pomoću datiranih natpisa, pri kojoj je ustanovljeno da se povećan broj spomenika javlja u vremenima valova Justinijanske kuge, s tim da je najbolje posvjedočena upravo 541. godina.[116] S obzirom na broj mrtvih u ovoj epidemiji, koji su se brojali na milijune, čini se da bi povećanje u broju natpisa trebalo biti i veće, ali uzevši u obzir okolnosti tog razdoblja,[117] činjenicu da su u to vrijeme ionako tek rijetki postavljali natpis te vremenski odmak od skoro 15 stoljeća, i ova odstupanja od nekoliko desetaka spomenika govore dovoljno. Zbog maloga broja apsolutno datiranih salonitanskih natpisa u ovom razdoblju ne možemo dokazati istu pojavu, ali upravo zbog istodobnih ukopa u isti sarkofag pitamo se jesu li neki među njima bili žrtve Justinijanske kuge ili kojega od idućih valova ove iste pošasti, kao što se to pitamo i za Saturnina i Justinu.

O epidemiji kuge u Dalmaciji u 6. stoljeću za sada nema podataka proizašlih iz analize posmrtnih ostataka. Zaraženi od ovakve kuge umiru u razdoblju od nekoliko dana tako da na kostima čovjeka uglavnom ne ostaju vidljive promjene, ali se DNK analizom može ustanoviti da je osoba umrla od kuge. Upravo je u posljednje vrijeme to dokazano genomskom analizom na dvama kosturima s nekropole Aschheim u Bavarskoj, pri čemu se uspjelo rekonstruirati genom soja zarazne bakterije *Y. pestis* iz Justinijanova doba.[118] Nedavno je istražen velik dio jugoistočne salonitanske nekropole s preko 900 kasnoantičkih ukopa među kojima ima i onih datiranih u 6. stoljeće,[119] pa bi ovo mogla biti dobra prilika da se DNK analizom kosturnih ostataka pokušaju dobiti podaci o bolestima koje su mogle rezultirati masovnim umiranjem u ovom razdoblju. Valjalo bi ih usporediti s pronalascima ljudskih ostataka sa sjeverne salonitanske nekropole na položaju Bencunuše,[120] te onih najnovijih iz zidanih grobnica na Manastirinama.[121]

Kako je ova kuga zahvatila veliko područje nekadašnjega Rimskog Carstva, na neki je način označila i kraj antičkoga svijeta. Dalmacija nije mogla biti pošteđena pošasti, a epidemija kuge je i jedan od mogućih razloga napuštanja većih primorskih gradova sredinom 6. stoljeća.[122] Predloženo je i da je kuga do te mjere oslabila populaciju Dalmacije, da je upravo to bio razlog radi kojeg je Slavenima bilo omogućeno lakše osvajanje ovih prostora u sljedećim desetljećima.[123] Svakako bi bilo korisno

113 Marcellin. 543, *Mortalitas magna Italiae solum devastat, Orientem iam et Illyricum peraeque attritos*. Iako je značenje isto, u jednom od izdanja Marcelinove Kronike drugi dio ove rečenice glasi: *Oriente iam et Illyrico peraeque attritis.*

114 D. Farlati 1753, T. II, 194.

115 D. Farlati koristi riječ *pestilentia*, koja se prevodi kao bolest, ali i kao kuga, o kojoj se bez sumnje ovdje radi.

116 N. Benovitz 2014, str. 492-498.

117 Prokopije tvrdi da su u Konstantinopolu, nakon što su sve grobnice popunjene tijelima, mrtvi pokapani svuda uokolo grada, a kad ni to nije bilo dovoljno skinuli su krovove kula i bacali u njih mrtve bez ikakva reda. Ivan Efeški spominje isti problem mnogih gradova, a kaže i da su u Konstantinopolu brojna tijela stoga jednostavno bacana u more (prema P. Sarris 2007, str.126).

118 M. Harbeck et al. 2013; D. Wagner et al. 2014. Ova je bakterija sekvencirana iz zuba dvojice pokojnika pri čemu je ustanovljeno da se ovaj soj razlikuje od onog koji je poharao Europu u 14 stoljeću i onog na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće koji je pogodio Kinu, odakle se raširio svijetom. Soj bakterije *Y. pestis* iz Justinijanova doba izumro je, no bakterija kuge otkrivena je kod glodavaca diljem svijeta te i dalje predstavlja prijetnju čovječanstvu (D. Wagner et al. 2014, str. 324-325).

119 Istraživanja su provedena tijekom 2010./2011. god. na položaju Smiljanovac u Solinu, a voditelj istraživanja bio je Slavko Galiot, dipl. arh.

120 Neki od ovih grobova mogu se datirati u 6. stoljeće. O rezultatima istraživanja v. V. Katavić – T. Jerončić 2014.

121 Zaštitna istraživanja nekropole na položaju zapadno od cemeterijalne bazilike na Manastirinama provedena su tijekom 2015. i 2016. (voditeljica istraživanja bila je Ema Višić-Ljubić, dipl. arh.).

122 I. Goldstein 1992, str. 65-67.

123 M. Grmek 1998; A. Sołtysiak 2006.

u raspravama o Dalmaciji sredine i druge polovine 6. stoljeća pokušati u kontekstu ove pošasti sagledati na koji se način odvijao svakodnevni život građana, što je to značilo za npr. administraciju, ekonomiju, graditeljstvo, vojsku, Crkvu i kako je utjecala na gibanja raznih etničkih zajednica.

* * *

Iako tekstom nije dug, sarkofag Saturnina i Justine dao je informacije kao malo koji salonitanski natpis kasne antike i pomogao nam povezati nekoliko različitih sfera života Salone u 6. stoljeću. Spomen zanimanja vaginarija u potpunosti odgovara Justinijanovu dobu, u kojem se navodi kao jedna od vojnih dužnosti, a prisutnost vaginarija u Saloni dokaz je o daljnjem postojanju radionice oružja koja je u Saloni potvrđena u 4. i 5. stoljeću. Jedinstvenost ovoga natpisa je i u preciznoj dataciji, što ga čini dosad najpotpunije datiranim antičkim natpisom u Dalmaciji. Sam natpis pokazuje da se bez spomena konzula ne može sa sigurnošću apsolutno datirati neki spomenik jer navođenje dana u tjednu očito nije uvijek najpouzdaniji podatak. Naposljetku, natpis je pokazao i vulgarnolatinski oblik riječi *vaginarius* koja se u Saloni u ovom razdoblju vjerojatno izgovarala kao *vagenarius*. Nikada nećemo saznati uzrok smrti Saturnina i Justine, ali uklapajući ovaj natpis u povijesne prilike toga doba dopušteno je pomisliti da je uzrok mogla biti kuga koja je upravo u to vrijeme harala antičkim svijetom.

Osvrnuvši se na važnost ovog spomenika, mora se naglasiti koliko je nužno zaštititi ga od utjecaja atmosferilija, ispušnih plinova automobila i drugih negativnih utjecaja kojima je izložen na cesti prema Vranjicu gdje se trenutno nalazi. Nakon desetak godina od pronalaska natpis je već u vidno lošijem stanju. Iako izgledom možda neatraktivni, ovakvi su spomenici često jedini zapis kojim rasvjetljavamo sliku njihova razdoblja, stoga ih se treba čuvati kao neprocjenjive glasove prošlosti.

Iako je salonitansko područje već dalo preko 5000 natpisa, čini se da su iznenađenja koje nam donosi epigrafska građa s njezinih prostora neiscrpna. Kako je većina Salone još uvijek pod zemljom, sigurni smo da će pronalascima novih natpisa u Saloni još mnogo toga postati predmetom rasprave te da ćemo vrlo skoro biti bogatiji za neki novi djelić salonitanske povijesti.

Izvori

Evagrije	*Euagrius Scolasticus*, *Historia Ecclesiae* (J. Bidez – L. Parmentier ur.), London 1898.
Lyd.	*Ioannes Laurentius Lydus*, *De magistratibus populi Romani I,* (R. Wuensch ur.), Leipzig 1903.
Ivan Efeški	*Iohannes Ephesius*, *Historia ecclesiastica,* (W. J. van Douwen – J. P. N. Land ur.), Amsterdam 1889.
Malalas	*Iohannes Malalas*, *Chronographia,* (J. Thurn ur.), Berlin – New York 2000.
Cass.	*Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus*, *Variae,* (T. Mommsen ur.), Berlin 1894.
Lact.	*L. Caecilius Firmianus Lactantius*, *De mortibus persecutorum. O smrtima progonitelja,* (N. Cambi – B. Lučin ur.), Split 2005.
Marcell.	*Marcellinus*, *Chronicon. Kronika,* (B. Kuntić-Makvić – H. Gračanin ur.), Zagreb 2006.
Mihovil Sirijac	*Michael Syriacus*, *Chronicon*, vol. 2, (J. B. de Chabot ur.), Paris 1901.
Pavao Đakon	*Paulus Diaconus*, *Historia Langobardorum. Povijest Langobarda,* (R. Šćerbe – H. Šugar ur.), Zagreb 2010.
Procop.	*Procopius Caesariensis*, *De bello Persico*; *Anecdota,* (H. B. Dewing ur.), Cambridge 1914.

Kratice

BASD = Bullettino di archeologia e storia dalmata, Spalato

CIL = Corpus inscriptionum Latinarum, Berlin

HAG = Hrvatski arheološki godišnjak, Zagreb

ILJug = Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia repertae et editae sunt, Ljubljana

PSI = Papiri della Società italiana, http://www.psi-online.it/home

RFFZD = Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti, Zadar

Salona IV = Inscriptions de Salone chrétienne IVe-VIIe siècles, Split – Rome 2010.

VAHD = Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split

ZPE = Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Köln

Literatura

G. Alföldy 1969 — Geza Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969.

P. Allen – B. Neil 2013 — Pauline Allen – Bronwen Neil, *Crisis management in Late Antiquity (410-590 CE). A survey of the evidence from episcopal letters*, Leiden – Boston 2013.

A. Arjava 2005 — Antti Arjava, *The mystery cloud of 536 CE in the Mediterranean sources*, Dumbarton Oaks Papers 59, Washington D. C. 2005, 73-94.

S. Babamova 2012 — Slavica Babamova, *Inscriptiones Stoborum*, Stobi 2012.

R. Bagnall et al. 1987 — Roger S. Bagnall – Alan Cameron – Seth R. Schwartz – Klaas Anthony Worp, *Consuls of the Late Roman Empire*, Atlanta 1987.

S. Bakota 1974 — Srećko Bakota, *Bizantska ratna kovnica u Saloni*, Numizmatičke vijesti 32, Zagreb 1974, 13-21.

E. Baldi 2015 — Elena Baldi, *Salonian emissions from Classe (Ravenna)*, poster sa skupa, dostupno na: https://www.academia.edu/16304234/Salonian_Emissions_from_Classe_Ravenna_

A. Bartal 1901 — Antonius Bartal, *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*, Leipzig 1901.

I. Basić 2008 — Ivan Basić, *CIL III 9551 i njegovi tumači*, Tusculum 1, Solin 2008, 81-108.

I. Basić 2014 — Ivan Basić, *Diocletian's villa in late antique and early medieval historiography: a reconsideration*, Hortus artium medievalium 20, Zagreb – Motovun 2014, 63-76.

I. Basić – M. Zeman 2018 — Ivan Basić – Maja Zeman, In partibus Occidentis. *Izakov epitaf s Lopuda i pitanje vrhovne vlasti nad Dalmacijom u 5. stoljeću*, Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 44-45, Split 2018, str. 57-87.

J. Belamarić 2005 — Joško Belamarić, Gynaeceum Iovense Dalmatiae – Aspalatho, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 40, Split 2005, 5-42.

N. Benovitz 2014 — Nancy Benovitz, *The Justinianic plague: evidence from the dated Greek epitaphs of Byzantine Palestine and Arabia*, Journal of Roman Archaeology 27, Cambridge 2014, 487-498.

M. Bishop 1985 — Mike C. Bishop, *The military fabrica and the production of arms in the early principate*, u: *The production and distribution of Roman military equipment*, British Archaeological Reports 275, Oxford 1985, 1-42.

F. Bulić 1906 — Frane Bulić, *Sull'anno della distruzione di Salona*, BASD 29, Spalato 1906, 268-304.

F. Bulić 1913 — Frane Bulić, *Notizie storiche sul villaggio Vranjic vicino Salona*, BASD 36, Spalato 1913, 24-37.

U. Büntgen et al. 2016. — Ulf Büntgen et al., *Cooling and societal change during the Late Antique Little Ice Age from 536 to around 660 AD*, Nature Geoscience 2016; doi: 10.1038/ngeo2652.

N. Cambi 2005 — Nenad Cambi, *Antička baština samostana sv. Frane u Splitu*, Adrias 12, Split 2005, 135-159.

A. Cameron – D. Schauer 1982 — Alan Cameron – Diane Schauer, *The last consul: Basilius and his diptych*, The Journal of Roman Studies 72, London 1982, 126-145.

A. Cutler 1991 — Anthony Cutler, *Barberiniana. Notes on the making, content and provenance of Louvre, OA. 9063*, Jahrbuch für Antike und Christentum 18 (Tesserae, *Festschrift für Josef Engemann*), Münster 1991, 329-339.

A. Demicheli – D. Demicheli 2018 — Ana Demicheli – Dino Demicheli, *Salona AD 541: precisely dated sarcophagus of* vaginarius *(scabbard maker) Saturninus,* fabrica armorum Salonitana *and the plague of Justinian*, Epigraphica 80, Faenza 2018, 357-385.

Ž. Demo 1988 — Željko Demo, *The mint in Salona: Nepos and Ovida (474-481/2)*, u: P. Kos – Ž. Demo (ur.), *Studia numismatica Labacensia Alexandro Jeločnik oblata*, Situla 26, Ljubljana 1988, 247-270.

C. Du Cange 1887 — Charles du Fresne du Cange et al., *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, Tomus VIII (T-Z), (Léopold Favre ur.), Niort 1887.

E. Dyggve 1991 — Ejnar Dyggve, *Druga* basilica urbana *s baptisterijem u Saloni*, u: N. Cambi (ur.), *Antička Salona*, Split 1991, 391-396.

J. Ferluga 1978 — J. Ferluga, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia*, Venezia 1978.

D. Farlati 1753 — Daniele Farlati, *Illyricum sacrum*, vol. II, Venezia 1753.

D. Gaborit-Chopin 2003 — Danielle Gaborit-Chopin, *Ivoires médiévaux – V^e^-XVe siècle*, kataloška jedinica br. 9: *Feuillet de dyptique en cinque parties: Empereur triomphant*, Paris 2003, 49-54.

I. Goldstein 1992 — Ivo Goldstein, *Bizant na Jadranu*, Zagreb 1992.

I. Goldstein 2005 — Ivo Goldstein, *Funkcija Jadrana u ratu Bizantskog carstva protiv Ostrogota 535-555. godine*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 37, Zagreb 2005, 23-34.

H. Gračanin 2015a — Hrvoje Gračanin, *The history of the eastern Adriatic region from the Vth to VIIth centuries AD: historical processes and historiographic problems*, u: Y. Marion – F. Tassaux (ur.), *AdriAtlas et l'histoire de l'espace adriatique du VIe s. a.C. au VIIe s. p.C.*, Bordeaux 2015, 67-97.

H. Gračanin 2015b — Hrvoje Gračanin, *Late Antique Dalmatia and Pannonia in Cassiodorus' Variae*, Povijesni prilozi 49, Zagreb 2015, 9-83.

M. Grmek 1998 — Mirko Grmek, *Les conséquences de la peste de Justinien dans l'Illyricum*, u: N. Cambi – E. Marin (ur.), *Acta XIII congressus internationalis archaeologiae christianae*, Città del Vaticano – Split 1998, 787-794.

W. Hahn 1973 — Wolfgang Hahn, *Moneta Imperii Byzantini, Vol. 1, von Anastasius I bis Justinianus I (491-565)*, Wien 1973.

M. Harbeck et al. 2013 — Michaela Harbeck et al., *Yersinia pestis DNA from skeletal remains from the 6th century AD reveals insights into Justinianic plague*, Plos pathogens 2013 9(5), doi: 10.1371/journal.ppat.1003349.

P. Horden 2005 — Paul Horden, *Mediterranean plague in the Age of Justinian*, u: Michael Maas (ur.), *The Cambridge companion to the Age of Justinian*, Cambridge 2005, 134-160.

S. T. James 1988 — Simon T. James, *The* fabricae*: state arms factories of the Later Roman Empire*, u: *Military equipment and the identity of Roman soldiers*, Proceedings of the 4th Romec, Oxford 1988, 257-331.

V. Katavić – T. Jerončić 2014 — Vedran Katavić – Tomislav Jerončić, *Kasnoantičko groblje na Bencunušama kod Manastirina*, Tusculum 7, Solin 2015, 81-112.

D. Kečkemet – I. Javorčić 1984 — Duško Kečkemet – Ivo Javorčić, *Vranjic kroz vjekove*, Split 1984.

B. Kuntić-Makvić 1998 — Bruna Kuntić-Makvić, Honorius Iunior, Salonitanae Urbis Episcopus. *Essai sur la Dalmatie de son temps*, u: N. Cambi – E. Marin (ur.), *Acta XIII congressus internationalis archaeologiae christianae*, Città del Vaticano – Split 1998, 997-1002.

D. Kušan Špalj – D. Nemeth-Erlich 2009 — Dora Kušan Špalj – Dorica Nemeth-Erlich, *Šćitarjevo (Andautonia) – dvorište osnovne škole*, HAG 5/2007, Zagreb 2009, 198-202.

M. Kulikowski 2000 — Michael Kulikowski, *The* »Notitia Dignitatum« *as a historical source*, Historia 49/3, München 2000, 358-377.

P. Letki 2009 — Piotr Letki, *The state factories (*fabricae*) during the time of tetrarchy*, Studia nad kulturą antyczną V, Opole 2009, 49-64.

L. K. Little 2007 — Lester K. Little (ur.), *Plague and the end of antiquity: the pandemic of 541-750*, New York 2007.

M. Lozo 1998 — Marijan Lozo, *Starokršćanski nalazi crkve sv. Matina u Vranjicu*, Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva XXX/1, Zagreb 1998, 63-67.

J. Mardešić 2003 — Jagoda Mardešić, *Salona i Salon*, Histria Antiqua 10, Pula 2003, 75-81.

E. Marin 1994 — Emilio Marin, Civitas splendida Salona. *Geneza, profil i transformacija starokršćanske Salone*, u: E. Marin (ur.) *Salona Christiana*, Split 1994, 9-105.

I. Marović 1984 — Ivo Marović, *Reflexions about the year of the destruction of Salona*, VAHD 77, Split 1984, 293-314.

I. Marović 1986 — Ivo Marović, *Depot bizantskog novca iz Slatina i novci solinske kovnice u Arheološkom muzeju u Splitu*, VAHD 79, (*Disputationes Salonitanae III*), Split 1986, 285-308.

M. Meier 2002 — Mischa Meier, *Das Ende des Konsulats im Jahr 541/542 und seine Gründe. Kritische Anmerkungen zur Vorstellung eines »Zeitalters Justinians«*, ZPE 138, Köln 2002, 177-199.

W. Menghin 1983 — Wilfried Menghin, *Das Schwert im frühen Mittelalter*, Stuttgart 1983.

F. Papazoglou 1990 — Fanula Papazoglou, *Un mot antique rare: βαγινάριος, vaginarius*, ZPE 82, Köln 1990, 225-226.

A. Penović 2013 — Anita Penović, *Solin – Vranjičko blato*, HAG 9, Zagreb 2013, 751-754.

C. Pietri 1984 — Charles Pietri, *Le temps de la semaine à Rome et dans l'Italie chrétienne (IVe-VIIe siècle)*, u: *Le temps chrétien de la fin de l'Antiquité au Moyen Âge, IIIe-XIIIe siècles*, Paris 1984, 63-97.

A. Piteša 2009 — Ante Piteša, *Katalog nalaza iz vremena seobe naroda, srednjeg i novog vijeka u Arheološkom muzeju u Splitu*, Split 2009.

I. Radić Rossi 2008a — Irena Radić Rossi, *Zaštitno arheološko istraživanje u vranjičkome podmorju 2005./2006.*, Tusculum 1, Solin 2008, 17-34.

I. Radić Rosi 2008b — Irena Radić Rossi, *Arheološka baština u podmorju Kaštelanskog zaljeva*, Archaeologia Adriatica 2, Zadar 2008, 489-506.

P. Sarris 2007 — Peter Sarris, *Bubonic plague in Byzantium: the evidences from non-literary sources*, u: L. K. Little (ur.), *Plague and the end of antiquity: the pandemic of 541-750*, New York 2007, 119-132.

G. Skelac – K. Vodička 2009 — Goran Skelac – Kristina Vodička, *Vranjic-obala*, HAG 5, Zagreb 2009, 658-660.

A. Sołtysiak 2006 — Arkadiusz Sołtysiak, *The plague pandemic and Slavic expansion in the 6th-8th centuries*, Archaeologia Polona 44, Warszaw 2006, 339-364.

E. A. Sophocles 1900 — Evangelinus A. Sophocles, *Greek lexicon of the Roman and Byzantine Periods*, New York 1900^{4}.

D. Stathakopoulos 2007 — Dionysios Stathakopoulos, *Crime and Punishment. The Plague in the Byzantine Empire*, 541-749, u: L. K. Little (ur.), *Plague and the end of antiquity: the pandemic of 541-750*, New York 2007, 99-118.

D. Stathakopoulos 2011 — Dionysios Stathakopolous, *Invisible protagonists: the Justinianic plague from the zoocentric point of view*, u: I. Anagnostakis et al. (ur.), *Animals and environment in Byzantium (7th-12th c.)*, Athens 2011, 87-95.

A. Škegro 2012 — Ante Škegro, *Honorius Junior – reformer of the Dalmatian Church*, u: T. Šeparović (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa »Dani Stjepana Gunjače 2«*, Split 2012, 11-20.

N. Švonja 2014 — Nino Švonja, *Antički spoliji u kući Benzon u Vranjicu*, VAHD 107, Split 2014, 241-289.

A. Uglešić 1991 — Ante Uglešić, *Rimska provincija Dalmacija pod vlašću Istočnih Gota*, RFFZD 30 (17), Zadar 1991, 65-78.

A. Uglešić 2002 — Ante Uglešić, *Spangenhelme vom Typ Narona/Baldenheim vom Boden der römischen Provinz Dalmatien unter besonderer Berücksichtigung der Herkunft dieses Helmstyps*, RFFZD 39 (26), Zadar 2002, 61-69.

A. Uglešić 2003 — Ante Uglešić, *O Naroni u istočnogotsko doba na temelju arheoloških nalaza*, Diadora 21, Zadar 2003, 201-212.

Z. Vinski 1974 — Zdenko Vinski, *Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata*, VAHD 69/1967, Split 1974, 5-86.

Z. Vinski 1985 — Zdenko Vinski, *Dodatna zapažanja o šljemovima tipa Narona/Baldenheim*, Starohrvatska prosvjeta 14, Split 1985, 77-94.

K. Vodička Miholjek 2008 — Kristina Vodička Miholjek, *Vranjic – južna obala*, HAG 4, Zagreb 2008, 541-543.

D. Wagner et al. 2014. — David Wagner et al., *Yersinia pestis and the plague of Justinian 541-543 AD: a genomic analysis*, The Lancet infectious diseases, 14/4, April 2014, 319-326, London 2014.

K. Worp 1991 — Klaas Worp, *Remarks on weekdays in Late Antiquity occurring in documentary sources*, Tyche 6, Wien 1991, 221-230.

Summary

Ana Demicheli – Dino Demicheli

Salona AD 541: Sarcophagus of vaginarius (scabbard maker) Saturninus, *fabrica Salonitana armorum* and the plague of Justinian*

Key words: Salona, Dalmatia, Late Antiquity, scabbard maker, *vaginarius*, scabbards, *fabrica Salonitana armorum*, sarcophagi, calendar, Ostrogoths, indictional dating, the Plague of Justinian

The article describes the inscription on the lid of the sarcophagus discovered in Vranjic during the development-led archaeological excavations carried out in 2007. The inscription mentions the married couple Saturninus and Justina who died in the summer of 541. Saturninus was a *vaginarius*, i.e. a maker of scabbards, which is an occupation rarely mentioned in epigraphic sources. Sixth century Salona saw the practice of producing inscriptions which mention the occupation of the deceased more often than in other periods, and this inscription fits the pattern. The inscription was dated absolutely by consular year, indictional year, date and day of the week, which makes it thus far the most precisely dated antique inscription in Dalmatia. The authors believe that the reference to a scabbard maker points to the continuing operation of the military factory in Salona (*fabrica Salonitana armorum*) during the 6th century, the existence of which was confirmed in the 4th and 5th centuries by *Notitia Dignitatum* and one other inscription. The stylistic features of this inscription were used to narrowly date another military inscription on the sarcophagus which could be linked to the Byzantine-Gothic War waged in the Salona area around 535. Since both occupants of the sarcophagus died around the same time, it is believed they could have been victims of violent death or some acute illness. During that time, between 541 and 543, the so-called Plague of Justinian was recorded on the Mediterranean, which killed around a quarter of the population. Salona was a port city and the plague, which had already spread across the Mediterranean from Egypt, could have reached it by ship, already by the summer of 541.

Translated by Ana Demicheli and Dino Demicheli

* The English version of the article has been published recently in: Epigraphica 80, Faenza 2018, 357-385.

